

UTAPANJE SAVEZA ZEMLJORADNIKA U DALMACIJI U HRSS NAKON 1923. GODINE

Tonći ŠITIN
*Odjel za povijest
Sveučilište u Zadru*

UDK 329.(497.5)“1923”
Pregledni rad

Primljeno: 31. XII. 2004.

Na osnovi literature i dostupnih arhivskih izvora autor u radu razmatra pojavu, djelovanje i utjecaj Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u razdoblju nakon stvaranja Kraljevine SHS s posebnim akcentom na intenzivne stranačke sukobe i konačno uklapanje članstva stranke u Radićev seljački pokret.

Ključne riječi: Dalmacija, Savez zemljoradnika, HRSS, XX. st.

Istraživanje djelatnosti nove stranačke formacije kakva je bila Savez zemljoradnika, u političkom životu Kraljevine SHS poznatije pod imenom Zemljoradnička stranka, podrazumijeva poznavanje širokog sklopa međusobno isprepletenih gospodarskih, socijalnih i napose političkih zbivanja u razdoblju formiranja nove državne zajednice južnoslavenskih naroda. Dosad objavljena izvorna građa i historiografski rezultati osiguravaju sasvim skroman prilog poznavanju naslovljene teme, pa ona svakako ostaje predmetom daljnjih historiografskih interesa koji će značajnu pozornost morati usmjeriti prema složenom položaju dalmatinskog težaka i raznolikosti njegovih političkih interesa početkom dvadesetog stoljeća. Razumije se, u ovom radu nije moguće prikazati svu složenost spomenute problematike, stoga naš interes usmjeravamo na sukobe i utapanje članstva Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u moćnu rijeku Hrvatske seljačke stranke (HSS) ubrzo nakon skupštinskih izbora 1923. godine.

Obilježja privredne i socijalne strukture Dalmacije u Kraljevini SHS

Stvorena kao višenacionalna država, na izrazito nedemokratski način, pod pritiskom čitavog niza međunarodnih i unutrašnjih društveno-političkih okolnosti, Kraljevina SHS od prvog dana svog nastanka postaje oštrim poprištem nacionalne i socijalne borbe. Rad državnih institucija i narasli politički sukobi odvijaju se u pretežno nerazvijenoj

agrarnoj zemlji, u kojoj seljačko pitanje nakon Prvog svjetskog rata naglo dostiže opasnu točku ključanja. I za dalmatinske seljake rat je značio veliko životno iskušenje ispunjeno stradanjima i neizmjernom bijedom. Utoliko prije, nova se država za razočaranog i ogorčenog teškaka javlja kao svojevrsna nada u kojoj će konačno dobiti dovoljno obradive zemlje i mogućnost plasmana svojih proizvoda. Seljački nemiri i brojni prosvjedni skupovi potkraj 1918. i početkom 1919. postavljaju na dnevni red pitanje brze podjele veleposjedničke zemlje i raziřešenje specifičnih agrarnih odnosa opterećenih zaostalim feudalnim odnosima. U Dalmaciji su, naime, i dalje postojali težaci koji su obrađivali zemlju bivših feudalaca, ali i drugih vlasnika zemlje, među kojima je bilo dosta talijanskih državljana. Sve je to dodatno usložavalo situaciju koja je utjecala na odgađanje rješavanja agrarnog pitanja u Dalmaciji i njegovo prekrivanje plaštem nacionalnih i stranačkih razmimoilaženja.

U administrativnom pogledu Dalmacija je nakon Prvog svjetskog rata bila jedinstvena cjelina sa središtem u Splitu. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine na površini od 12.732 km² živjelo je 620.432 stanovnika.¹ Teritorij je bio podijeljen na 88 općina, 14 kotareva i 875 naseljenih mjesta, a nakon Vidovdanskog ustava Dalmacija se dijeli na dvije oblasti – splitsku i dubrovačku. Sve do 1926. godine, kada su provedeni prvi općinski izbori, Dalmacija nije imala općinsku samoupravu, a općinama su upravljali postavljeni komesari podređeni kotarskim poglavarima odnosno županima.² Pod okupacijom Italije, shodno teškim uvjetima Rapallskog ugovora, pojedini dijelovi Dalmacije ostali su sve do polovine travnja 1923. godine.

Svršetak rata Dalmacija je dočekala u izuzetno teškom gospodarskom i socijalnom položaju. Poljoprivreda je bila glavna proizvodna djelatnost stanovništva premda je bilo tek 246.188 hektara obradive površine ili 20% ukupne površine.³ Početkom stoljeća čak je 59,1% od ukupnog broja posjeda (83.455) pripadalo onima ispod 2 ha zemlje, a zabilježeno je 34,4% posjeda manjih od 1 ha.⁴ Agrarna gustoća stanovnika Dalmacije bila je vrlo visoka (dvadesetih godina na 1 km² oranice bilo je 564,5 stanovnika), a pored spomenute prevage sitnoga i maloga seljačkog posjeda, uočljiva je kao posljedica nedovoljnost prehrane i nedostatno iskorištavanje radne snage.⁵ Kriza vinogradarstva (filoksera i vinska klauzula) nastavlja se i u godinama poslije rata, a različiti zaostali feudalni odnosi (kolonat, liveli, kmetstvo i jednačenje) i dalje su vlasniku zemlje davali pravo na odštetu (u naturi ili novcu, uz druge obveze teškaka). Na osnovi raspoloživih podataka neposredno iza rata, u Dalmaciji je bilo oko 40.000 obitelji vezanih raznim zemljoradničkim nagodbama, s tim da se broj kolonatskih obitelji sredinom dvadesetih godina popeo na 43.000. U razdoblju od 1919. do 1929.

¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921.*, Sarajevo, 1932., str. 250.

² *Službene novine*, Beograd, 30. III. 1922.; *Novo doba*, Split, 31. XII. 1923.

³ B. ČURIĆ, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split, 1928., str. 2.

⁴ M. ERIĆ, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918.–1941. god.*, Sarajevo, 1958., str. 92.

⁵ O. FRANGEŠ, *Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji*, Beograd, 1938., str. 7 i d.

godine dalmatinsko je selo u krizi i glad je stalna pojava (posebno u trogirskoj zagori, lećevačkoj općini, naseljima od Muća prema Svilaji i Biskupiji, drniškoj zagori, Bukovici i dr.), što će utjecati i na iseljavanje u prekomorske zemlje.⁶

Prema podacima Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu iz Dalmacije se u prekomorske zemlje (najčešće SAD, Kanadu, Australiju, Argentinu, Čile i Novi Zeland) u razdoblju od 1920. do 1928. iselilo 15.372 stanovnika, što je s obzirom na broj stanovnika u monarhiji činilo najviši postotak.⁷

Najavljivana agrarna reforma bila je ona demagoška krilatica kojom se često operiralo radi postizanja boljih izbornih rezultata i stranačkog pridobivanja dalmatinskog teškaka. Bogati zemljoradnici, uglavnom bliski režimskim strankama, uspjeli su odgađati rješavanje agrarnog pitanja više od jednog desetljeća (tek 19. X. 1930. donesen je Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, koji je dopunjen u ožujku naredne godine), dok je sporazum o primjeni reforme na talijanske državljane bio zaključen tek 1939. godine. Štoviše, razrješenje agrarnih odnosa u Dalmaciji nije u potpunosti završeno do početka Drugog svjetskog rata kada je sudovima ostalo preko 42.000 neriješenih slučajeva, dok su težaci u vlasništvo dobili 60.000 ha zemlje.⁸

Premda je Dalmacija pretežno poljoprivredno područje, neke industrijske grane bilježe porast u međuratnom razdoblju. Prvenstveno se to odnosi na cementnu industriju, brodogradnju, kemijsku industriju, ali je svestraniji i dinamičniji privredni razvitak bio limitiran lošim prometnim vezama Dalmacije s unutrašnjošću zemlje.

Podatci iz 1931. godine upućuju na to da je na području Primorske banovine 753.164 ili 83,5% ukupnog stanovništva živjelo od poljoprivrede, a od industrije i zanatstva tek 57.618 ili 6,39%. Popis stanovništva pokazuje da je u ovoj banovini bilo 13.488 činovnika i namještenika, 20.240 radnika, 21.380 nadničara i slugu, 2.683 kućne posluge i 2.155 šegrti.⁹ Visok postotak poljoprivrednog stanovništva u Dalmaciji navodi na zaključak da je ona bila agrarna zemlja s nerazvijenim sekundarnim (industrija,

⁶ Glad je bila posebno naglašena 1922. godine kada Zemljoradnički poslanički klub u predstavi vladi traži da se osigura hrana narodu do naredne žetve: "Oni koji nemaju hrane skapavaju od gladi, prodaju ili zalažu svoje siromaštvo na vrlo teške uvjete raznim lihvarima, narod hljeba ne jede, hrani se divljom travom i to je sve veći pomor, osobito staraca i slabije čeljadi uslijed slabe i nikakve ishrane". U sličnom obliku glad se javlja i 1928. godine kada u Dalmaciji, prema nekim procjenama, gladuje oko 150.000 ljudi. Tada je Narodna skupština usvojila rezoluciju o pomoći gladnom stanovništvu Dalmacije (*Novo doba*, br. 111, 16. V. 1922.; *Rad*, br. 130, 12. V. 1922.; *Novo doba*, br. 49, 28. II. 1928.).

⁷ Usp. F. MIROŠEVIĆ, Osvrt na borbu težaka i radnika u Dalmaciji za bolji ekonomski položaj (1918.–1929.), *Pogledi*, Split, 1986., str. 190.

⁸ T. ŠITIN, Karakteristike gospodarskog stanja u Dalmaciji tridesetih godina 20. stoljeća, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 33, Zadar, 1994., str. 183–194; A. MIHLETIĆ, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Ekonomski institut, Zagreb, 1952., str. 6; Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918.–1941.), *Povijesni prilozi*, 8/1989., str. 136–137.

⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III. 1931.*, IV, Sarajevo, 1940., str. VIII.–IX., tab. III i IV, str. 202–203.

rudarstvo, građevinarstvo i zanatstvo) i tercijarnim (saobraćaj, trgovina, ugostiteljstvo i druge neproizvodne djelatnosti) djelatnostima. Radništvo nije bilo ravnomjerno raspoređeno, već se uglavnom koncentriralo u industriji i zanatstvu, a jedino je u sekundarnim djelatnostima činilo glavninu aktivnog stanovništva. Uzroke takvu stanju treba tražiti prije svega u nerazvijenim kapitalističkim odnosima u Dalmaciji koju je caristička Austrija, kao svoju perifernu pokrajinu, sistematski zapostavljala. Treba još istaći da je Split, koji od Zadra preuzima ranije administrativne funkcije, u razdoblju nakon 1921. bilježio pravu demografsku eksploziju (od 25.042 stanovnika 1921. raste na 43.711 stanovnika 1931. godine) i postao gradom s jakim radnim potencijalom u čijem je gospodarskom razvitku strani kapital imao veoma važnu ulogu.¹⁰ Treba, dakako, imati na umu da je i u njegovoj strukturi broj poljoprivrednog stanovništva i dalje velik (godine 1931. čak 4.375 ili 21,2% privredno aktivnih osoba zaposleno je u poljoprivredi, a u kotaru 88,1% ili 37.287 osoba) zbog imigracije osiromašenih masa seljaka koje na gradskim radnim tržištima traže mogućnost bilo kakve zarade.¹¹ Prema pronicljivoj analizi šibenskog novinara i političkog aktivista Jerka Dorbića, ekonomska struktura Dalmacije “ostatak je feudalizma i mrtve ruke ublaženom formom kmetstva ili težaštine; suvlasništvo težaka i gospodara zemlje i poljoprivrednih proizvoda; nominalni posjed zemlje, sa malo zemlje, sa slabom zemljom, sa slabo obrađenom zemljom, sa nepodesnim kulturama na izvjesnim zemljištima; do krajnosti rasparčana zemlja; nemogućnost – uz iznimke – da zemlja prehrani vlasnika i zemljoradnike; glavna grana poljoprivrede vinogradarstvo, sa mnogo nedostataka, visokom cijenom koštanja produkcije, sa malom prodom na domaćem tržištu, bez tržišta u inozemstvu; sa primitivnim stočarstvom, baštovanstvom i nikakvom agrarnom industrijom”.¹² Kad se situacija motri iz oštrijeg kuta, kako to čine splitske *Radničke novine*, onda položaj seljaka nije lako popraviti ili je to moguće samo uz uvjet da se u Dalmaciji “pograde putevi i željeznice, ako se luke izgrade i ožive pristajanjem brodova, ako se vodopadi i rijeke s velikim padovima iskoriste za razvijanje industrije, ako se utroba zemlje otvori i iz nje rude otpočnu vaditi, ako se kamen bude izdvajao u kamenarskoj industriji i priređivao na razne načine, jednom riječi: ako se stanovništvu u Dalmaciji stvori posla u trgovini, saobraćaju i industriji”.¹³

¹⁰ *Grad Split 1927.*, Split, 1927., str. 4; *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. I. 1921.*, Sarajevo, 1924.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III. 1931.*, I, Beograd, 1937., str. 9. Dubrovnik je, usporedbe radi, godine 1921. imao 13.368 stanovnika, a prema popisu od 31. III. 1931. ukupno 18.765 (*Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. I. 1921.*, Sarajevo, 1924., str. 160; *Definitivni rezultati*, n. dj., str. 81).

¹¹ Podatci dobiveni na temelju *Definitivnih rezultata popisa stanovništva od 31. III. 1931.*, n. dj., str. 200–201.

¹² J. DORBIĆ, *Socijalna struktura Dalmacije, Privreda i radnici Dalmacije*, Split, 1929., str. 130.

¹³ *Radničke novine*, br. 14, 8. III. 1919.

Političko aktiviranje težaka

Sve do početka 20. stoljeća u Dalmaciji nije bilo ozbiljnijeg pokušaja uvođenja seljaka u politički život. Tek je nastojanjem Josipa Smodlake, koji se u Dalmatinskom saboru posebno zauzimao za poboljšanje položaja seljaka, došlo u kolovozu 1905. do osnivanja Hrvatske demokratske stranke s ciljem ne samo širenja ideje narodnog jedinstva Hrvata i Srba već i rješavanja seljačkog pitanja ukidanjem kmetstva i kolonatskih odnosa.¹⁴ Nedvojbeno, jedan od vrhunaca aktivnosti J. Smodlake i njegove stranke jest izrada *Spomenice težaka splitskih* koja je potkraj 1909. bila uručena najvišim državnim organima u Beču sa zahtjevom da se pomogne seljaku i poljoprivredi u Dalmaciji, uz razradu sasvim konkretnih rješenja.¹⁵ S dosta sigurnosti može se ustvrditi da je Smodlakina Demokratska stranka u razdoblju do izbijanja rata u vrlo složenim političkim odnosima vodila možda najprogresivniju gospodarsko-socijalnu politiku usredotočenu ne samo na cjelovito definiranje povijesnih interesa dalmatinskog puka i agrarnog pitanja već se iskazala i kao vitalna snaga, strateški i djelatni usmjerivač ignoriranih seljačkih interesa. Socijalne implikacije njezine politike približavale su je socijalistima s kojima su nerijetko ulazili u zajedničke akcije protiv vlasnika zemlje ili osude austrijske gospodarske politike prema Dalmaciji, distancirajući se od socijalističke revolucionarne prakse.

U razdoblju pred I. svjetski rat opće stanje dalmatinskog agrara naglo se pogoršava zbog nerodice, skupoće, nezaposlenosti, širenja plamenjače, vremenskih nepogoda, nesmanjenih dažbina. Težačka sloga, unatoč brojnim skupovima i prosvjednim mitinzima, ne uspijeva pred vladom i carskim namjesništvom u Zadru pokrenuti rješenje obnove vinogradarstva, snižavanje poreza, otkup težaka ili otvaranje javnih radova. Prostor za djelovanje Težačke sloge potpuno je smanjen, političke špekulacije prekrile su istinu agrarnih zbivanja, a za gotovo sto tisuća iseljenika iz Dalmacije spomen na kolonatske i kmetske odnose postaje tek gorko sjećanje.

Formiranje Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. godine stvorilo je novi okvir političkog organiziranja i djelovanja. Konstituiranje novih stranačkih formacija trajalo je sve do 1920. godine, pa i kasnije. Suprotstavljene političke grupacije mahom su nosile nacionalna (integralistička) i vjerska obilježja, zauzimale oprečna stanovišta o obliku vladavine i unutrašnjem državnom uređenju, zrcalile politička strujanja na području cijele zemlje. S obzirom na specifičnu situaciju i brodolomno iskustvo Dalmacije, stvarao se utisak o neospornoj prevazi ideje o narodnom i državnom jedinstvu, uz žestoko odbacivanje svake “plemenske individualnosti”. Aktivnosti stranaka u Dalmaciji u najužoj su svezi s radom njihovih političkih centrala, u prvom

¹⁴ *Sloboda*, br. 1, 16. VIII. 1905.; J. SMODLAKA, Što hoće i što neće pučka stranka, *Pučka sloboda*, br. 3, 15. XI. 1907.

¹⁵ *Isto*, br. 49, 1. XII. 1909.; *Sloboda*, br. 42, 29. X. 1909.

redu Beograda i Zagreba, premda su se u njihovoj aktivnosti reflektirali specifični lokalni i regionalni, nerijetko sasvim prizemni problemi i sukobi. U razdoblju tzv. građanskog parlamentarizma od 1918. do njegova ukidanja 1929. godine, intenzitet međustranačkih borbi stalno je rastao i uglavnom se koncentrirao oko pitanja državnog uređenja, politike centralizacije državne uprave i nacionalne unitarizacije.

Završetak rata dalmatinski su težaci dočekali s neriješenim agrarnim pitanjem i odlučnim zahtjevima za podjelom zemlje. Ubrzane pripreme za provođenje agrarne reforme bile su politički intonirane u namjeri da stišaju radikalne socijalne pokrete. Težaci nisu imali povjerenja u tradicionalne političke stranke i njihovu udešenu retoriku, dočekujući nove stranačke vođe koji obilaze sela s velikom nevjericom i skepsom. Obiljem obećanja da će uspostavom nove države biti konačno riješeni brojni problemi, trebalo je zadati konačan udarac onima koji su zagovarali hitne intervencije. Utjecaj Demokratske stranke na zbivanja u Dalmaciji bio je utoliko veći što je njezin član dr. I. Krstelj bio predsjednik Zemaljske vlade i stoga što je podrška centralnim organima vlasti i "državotvornoj stranci" trebala osigurati teritorij Dalmacije od talijanskih aspiracija. Nedvojbeno su članovi Demokratske stranke svojim stavovima o neophodnosti provedbe radikalne agrarne reforme i podizanjem malog gospodarstva nastojali privući što više težaka uz svoj program, kruti centralistički sistem i unitarno organiziranu državu. Ne začuđuje što ugledni članovi stranke sudjeluju na najvažnijim skupovima težaka i da su aktivni u obnovi podružnica Težačke sloge, što nekima daje za pravo da zaključe kako su u mnogim mjestima težačke organizacije u stvari dijelovi Demokratske stranke.¹⁶ Novo vrijeme brzo je pokazalo da je agrarna retorika tek deklarativno pitanje i da se ispod akcija Demokratske stranke krilo nadmetanje sa socijalistima koji su organizacije Težačke sloge pokušavali priključiti radničkoj borbi za opće socijalne promjene. Aktivnost novog vodstva, do tada potrošačko-nabavnih zadruga, otpočinje akciju formiranja podružnica Težačke sloge kao nadstranačkih organizacija čija je aktivnost sve više bivala zasićena političkim stavovima.¹⁷

Raniji neuspjesi i pogoršano stanje težaka poslije rata dali su novi zamah organizacijama Težačke sloge i procjeni njihovih vlastitih izgleda u širenju političke osnovice pokreta. Na skupštini organizacije u Splitu 2. ožujka 1919. precizno su i oštro formulirani težački zahtjevi: svi crkveni posjedi i zemlje privatnih vlasnika moraju se predati bez odštete težacima, kao što se i zemlje nepravedno oduzete za vrijeme rata ili nekoliko godina prije rata trebaju također vratiti težacima. Bez imalo retoričkog verbalizma i bilo kakvih obzira, težaci su ovom, tzv. "splitskom rezolucijom" odlučno odbili

¹⁶ Vidi članak ing. A. VISKOVIĆA u: *Primorski glasnik*, br. 47, 2. XII. 1922. Grga Anđelinović, jedan od vođa Demokratske stranke u Dalmaciji, tvrdi da je sudjelovao u osnutku i bio nazočan prvoj sjednici Pokrajinskog težačkog saveza (*Težačka sloga*, br. 18, 22. IV. 1920.).

¹⁷ Na skupštini Težačke sloge u Splitu 12. I. 1919. izabran je posebni Odbor za težačko pitanje koji poziva seljake širom Dalmacije da ustroje nove organizacije Težačke sloge (*Zora*, br. 4, 23. I. 1919.; *Novo doba*, br. 21, 27. I. 1919.).

mogućnost plaćanja bilo kakve odštete zemlje koju su tražili.¹⁸ Silna plima radosti zahvatila je područje gotovo cijele srednje Dalmacije, gdje težaci s oduševljenjem dočekuju vodstvo Težačke sloge i pozdravljaju rezoluciju kao izlaz iz svih nevolja koje su ih tištale. Prema podacima tadašnjih novina do kraja 1919. bilo je u Dalmaciji osnovano oko 80 organizacija Težačke sloge u kojima je bilo učlanjeno oko 15.000 kućedomaćina (starješina domaćinstva), koncentriranih mahom na području srednje Dalmacije.¹⁹

Radi povezivanja i bolje organizacije rada podružnica Težačke sloge Dalmacije, u Splitu je 7. svibnja 1919. održan skup svih njezinih predstavnika na kojemu je usvojena rezolucija s nizom značajnih zaključaka o agrarnom, političkom i klasnom organiziranju težaka. Skup je pozdravio formiranje zajedničke države i predložio odbor od 12 ljudi koji će izraditi pravila i rukovoditi *Pokrajinskim težačkim savezom za Dalmaciju*.²⁰ Socijalna uznemirenost težačkih masa u novonastaloj državnoj tvorevini, koja se poklapa s ubrzanim političkim raslojavanjem društva, zahtijevala je brzu intervenciju vladajućih krugova koji od početka nisu imali namjeru radikalno intervenirati u oslobađanju od naknada.²¹

Shvatljivo je da je bućna aktivnost seljačkih organizacija nužno težila međusobnom okupljanju pa je, nakon niza predradnji, u Beogradu 1. i 2. kolovoza 1920. godine održan Prvi kongres zemljoradnika Kraljevine SHS, kojemu je bilo nazočno 2.000 predstavnika Saveza zemljoradnika iz Srbije i Vojvodine, Saveza težaka iz BiH, Težačkog saveza iz Dalmacije, Seljačkog saveza Hrvatske i Slavonije i Samostojne kmetijske stranke Slovenije.²²

Stranačko profiliranje i unutrašnji sukobi

Političko-stranačku osnovicu Kraljevine SHS činile su partije koje su formirane prema različitim nacionalnim, vjerskim, socijalnim i drugim osobitostima, zrcaleći u svom radu svu složenost unutrašnjeg političkog uređenja države. Izbori za Konstituantu raspisani 28. studenoga 1920. bili su prva prilika za odmjeravanje političkih snaga i utvrđivanje stvarnog stranačkog utjecaja na biračke mase. Savez zemljoradnika se do početka izbora nije uspio konstituirati kao jedinstvena stranka, pa je dogovoreno da svaka seljačka politička organizacija samostalno izađe na izbore. Konačno, 13. listopada 1920. predstavnici svih podružnica Težačke sloge iz Dalmacije formiraju

¹⁸ *Novo doba*, br. 51, 3. III. 1919.

¹⁹ *Sloga*, br. 7, 18. II. 1920.

²⁰ Na skupu su govorili predsjed. Težačke sloge Jozo Zelić, dr. Pederin, A. Sirotković i S. Roca (*Zora*, br. 18 i 19, 22. V. 1919.).

²¹ *Zora*, br. 22 i 25. od 13. VI. i 4. VII. 1919.

²² *Težačka sloga*, br. 29 i 30, 23. VII. i 6. VIII. 1920.

Težačku stranku i povezuju se sa sličnim seljačkim organizacijama u državi radi stvaranja jedinstvene jugoslavenske zemljoradničke stranke.²³

U Dalmaciji (bez tzv. Treće okupacijske zone, u kojoj je još bila talijanska vojska) za nerežimske stranke glasovalo je na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. studenog 1920. čak 79,34% glasača, a unitarističko-centralističke snage dobivaju tek 20% glasova.²⁴ Najviše glasova dobila je Hrvatska pučka stranka (13.947), zatim Zemljoradnička stranka (10.636), Komunistička partija (8.074), a zatim slijede Narodna radikalna stranka (6.008), Demokratska stranka (5.189), Hrvatska zajednica (Drinkovićeva stranka – 2.917) i Vanstranačka lista dr. Trumbića (3.200). S obzirom na visok broj dobivenih glasova, Težačkoj stranci pripala su čak tri poslanička mjesta koja zauzimaju Ante Franić, Jure Vrsalović i Ivo Lovričević.²⁵

Izvanredan uspjeh na izborima izazvao je posebno zanimanje za mladu Težačku stranku. Komentar demokratski orijentiranog *Novog doba* čini se posebno zanimljivim: "Interesantna je pojava Težačke stranke: tek se osnovala, prvi put stupila na izbore, agitaciju su vodili sve sami težaci i doživjeli su ovako lijep uspjeh, da su oni poslije Pučke dobili najviše glasova, te šalju tri poslanika u Konstituantu." Shvatljive su i rezerve zauzetog kritičara kako bi uspjeh Težačke stranke mogao biti jedna "lijepa i utješljiva pojava, ako oni budu znali održati ravnotežje između posebnih interesa svog staleža i harmonije koja je potrebna u svakoj modernoj državi. Budući da je u našoj državi gotovo 90% seljačkog pučanstva, Težačka bi mogla da bude najjačom našom strankom u budućnosti."²⁶ Konačno, 12. prosinca 1920. u Beogradu je spajanjem Saveza zemljoradnika iz Srbije, Saveza težaka BiH, dalmatinske Težačke stranke i Kmetijske stranke iz Slovenije formirana nova zajednička stranka pod imenom Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka).²⁷

Tijekom 1921. i 1922. godine Zemljoradnička stranka širi svoje organizacije posebno na području sjeverne Dalmacije (intenzivno poslije odlaska Talijana u lipnju 1921.). Tako su težaci Šibenika 20. rujna 1921. na velikom skupu prihvatili poziv i uključili se u Savez zemljoradnika, nakon čega se osnivaju i organizacije u Vodicama, Zatonu, Murteru, Betini, Tribunju, Primoštenu, Rogoznici i dr.²⁸ U isto vrijeme stranka se širi i prema dubrovačkom primorju, Korčuli i Mljetu, a na zboru podružnica Težačke sloge u Dubrovniku 27. kolovoza 1922. zastupljene su čak 63 organizacije s tog područja.²⁹

²³ *Težačka sloga*, br. 35, 30. X. 1920.; *Novo doba*, br. 232, 14. X. 1920.

²⁴ Od ukupno upisanih 88.934 birača u osam kotareva, glasovalo je 49.671 ili oko 55%. Izborni količnik bio je 5.551.

²⁵ *Novo doba*, br. 271, 30. XI. i br. 274, 4. XII. 1920.; br. 63, 16. III. 1923.; *Jadran*, br. 266, 30. XI. 1920.

²⁶ *Novo doba*, br. 271, 30. XI. 1920.

²⁷ *Selo*, br. 58, 15. I. 1921.

²⁸ *Primorski glasnik*, br. 2, 23. IX. 1921.; *Isto*, br. 34, 3. V. 1922.

²⁹ Usp. F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918... Južna Dalmacija 1918.–1929.*, Zagreb, 1992., str. 90–91.

Usporedo s jačanjem organizacije i širenjem njezine stranačke baze, na površinu su sve više izbijale razlike i suprotnosti u vrhovima Oblasnog odbora Saveza zemljoradnika, a od unutrašnjih sukoba nije bilo imuno ni vodstvo stranke pa ni Zemljoradnički poslanički klub. Tako su u Dalmaciji stranački prvaci Stjepan Roca i dr. Rudolf Pederin bili skloni vezivanju uz demokrate, dugi su slijedili dr. J. Smodlaku, a prevagu su odnijeli oni koji su glasovali za samostalnu izbornu listu Težačke stranke s nosiocem dr. A. Trumbićem.³⁰ Zemljoradnički poslanički klub podijelio se u odnosu prema Vidovdanskom ustavu, tako da je od 28 članova kluba protiv ustava glasovao čak 21 član, a samo dvojica za argumente centralističko-unitarističkih snaga. Sva trojica dalmatinskih zastupnika glasovala su protiv ustava.³¹ U vrhu Zemljoradničke stranke uskoro su se iskristalizirale lijeva i desna struja, a sukob je produbljen nakon što Klub nije reagirao u slučaju policijske akcije i kažnjavanja brojnih težaka Kaštela, Trogira i Splita koji su se sukobili s vlasnicima zemlje.³² U atmosferi međusobnih optuživanja, dalmatinski Oblasni odbor stranke staje na stranu osnivača i šefa stranke Mihaila Avramovića i glavnog sekretara Milana Komadinića, dajući naslutiti kako se i u njegovim redovima zrcale ugrožene pozicije pojedinih struja.³³ Brzo će se pokazati da su sukobi u vrhu stranke imali najteže posljedice upravo u Dalmaciji, gdje je Avramović imao dosta pristalica.

Na kongresu Zemljoradničke stranke u Banjaluci od 27. do 29. listopada 1922. donesena je odluka o isključenju "zloduha i razbijača" Milana Komadinića iz stranke, a zaključeno je da se svim parlamentarnim mjerama, "ako ustreba i napuštanjem Narodne skupštine", podrži nezakonit progon dalmatinskih zemljoradnika.³⁴ Posjet ing. A. Viskovića Dalmaciji u prosincu 1922. i nastojanje da se utječe na Oblasni odbor Saveza zemljoradnika Dalmacije i tako očuva jedinstvo stranke, nije uspio jer su Andrija Zelić i dr. Rudolf Pederin nešto ranije uspjeli da taj odbor stane uz odluke banjalučkog kongresa.³⁵ Iz raspoloživih izvora se vidi da su potkraj 1922. godine u Dalmaciji postojale dvije frakcije u okviru Zemljoradničke stranke: s jedne strane desničarski Oblasni odbor, odnosno vodstvo bivšeg Pokrajinskog težačkog saveza, koji s Poslaničkim klubom Saveza zemljoradnika podržava odluke banjalučkog kongresa (Pederin, Zelić, Borčić, Čurin, Katunarić, Draganja, Leontić, Franić, Kosor, Vrsalović) i s druge strane pristaše Avramovića i Komadinića, odnosno Glavnog odbora Saveza zemljoradnika u Beogradu i Oblasnog izvršnog odbora stranke u Dalmaciji (ing. Vrsalović, Uglešić, Čulić, Šegvić, Miličić, Bartulica, a uz njih su i Klub zemljoradničke

³⁰ *Težačka sloga*, br. 37, 22. X. 1920.; *Težački život*, br. 4, 4. XI. 1920.

³¹ *Novo doba*, br. 39 i br. 40, 18. i 19. II. 1921.; *Isto*, br. 85, 14. IV. 1921.; *Težačke novine*, br. 15 i br. 21, 26. V. i 7. VII. 1921.

³² *Novo doba*, br. 212 i br. 244, 18. IX. i 25. X. 1922.

³³ *Isto*, br. 230 i br. 231, 9. X. i 10. X. 1922.; *Primorski glasnik*, br. 28, 1. IV. 1922.

³⁴ *Rad*, br. 148, 18. XI. 1922.

³⁵ *Primorski glasnik*, br. 48, 29. XII. 1922.

omladine sa sekretarom M. Kordićem i šibenski zemljoradnici predvođeni D. Škaricom). Zanimljivo je da je početkom 1923. godine, nakon više pokušaja, zauzimanjem prof. I. Lovričevića došlo do sporazuma među sukobljenim stranama pa je izgledalo da će dalmatinski delegati u vrhovima stranke pridonijeti izmirenju zavađenih grupa. Vatra unutrašnjih obračuna ponovo se rasplamsala na kongresu dalmatinskih zemljoradnika 25. siječnja 1923. u Splitu, kada dolazi do otvorenog rascjepa između desnice (Oblasni odbor) i ljevice (klubovi zemljoradničke omladine i šibenska organizacija).³⁶

Zemljoradnička stranaka na skupštinskim izborima 1923. godine

Drugi parlamentarni izbori u Kraljevini SHS zakazani za 18. ožujka 1923. bili su od presudnog značenja za Savez zemljoradnika. Novi izborni zakon od 21. kolovoza 1921. pogodio je male stranke, posebno one čiji je program sadržavao socijalno-gospodarske karakteristike, a koje su u nacionalnom pogledu bile jugoslavenski orijentirane. Iza ogoljele parlamentarne fasade u političkom se životu nameću radikalne nacionalne opcije centralističko-unitarističke fronte i nacionalnog pokreta Hrvata za reviziju Vidovdanskog ustava. Savez zemljoradnika ne ulazi u izbornu agitaciju s bučnim nacionalnim parolama, već se profilira kao seljačka stranka kojoj nikako ne odgovara da je radikali i drugi protivnici nazivaju srpskom strankom. U Dalmaciji je njegova pozicija oslabljena podvojenošću i naporima da svako pojedino krilo afirmira svoj pristup i ideje. Pokušaj izlaska s jedinstvenom izbornom listom i jednim nosiocem nije uspio, nakon čega je skupina nezadovoljnika (desnica) izabrala novi Oblasni odbor Saveza zemljoradnika za Dalmaciju koji je na pokrajinskom kongresu 25. siječnja 1923. u Splitu izabrao Antu Franića za nosioca liste.³⁷ U isto vrijeme bilježimo grčevite pokušaje Josipa Smodlake da se kandidira na istoj listi za splitski kotar, što je izazvalo burne reakcije ljevice i konačno razbijanje desnog krila stranke iz koje se odvajaju Franić, Vrsalović, D. Franić i Kosor. Situacija je bila još više usložena činjenicom da se početkom veljače 1923. u okviru Zemljoradničke stranke u Dalmaciji jasno uočavaju tri frakcije: prva oko Oblasnog odbora Saveza zemljoradnika koja je na svoju izbornu listu primila dr. J. Smodlaku (S. Roca, J. Zelić, R. Pederin, dr. Čurin i dr.), druga koja ostaje na crti desne frakcije u vrhu stranke Saveza zemljoradnika oko Voje Lazića i J. M. Jovanovića Pižona (Franić, Vrsalović i dr.) i treća koja podržava ljevicu Avramovića i Komadinića (A. Visković, Kordić, Miličić, Škarica, Uglešić i dr.). Uočavajući slabosti ovakve podjele, sredinom veljače 1923. sporazumijevaju se Franićeva i Viskovićeva grupa kojoj će se pridružiti Vrsalović i s dubrovačkog područja dr. Nikola Z. Bjelovučić. Kompromisna lista zemljoradničke ljevice dobila je epilog izborom Ante Franića za nosioca liste na području južnog dalmatinskog izbornog okruga, s pripadajućim kandidatima za svaki pojedini kotar, dok je na sjevernom izbornom okrugu nosilac liste bio Dane Škarica. Druga lista Zemljoradničke

³⁶ *Novo doba*, br. 1 i br. 2, 2. I. i 3. I. 1923.; *Isto*, br. 20, 25. I. 1923.

³⁷ *Rad*, br. 2, 5. III. 1923.; *Primorski glasnik*, br. 2 i br. 1, 5. III. 1923. i 23. II. 1923.

stranke, koju nisu priznala najviša tijela stranke, imala je za nositelja Jozu Zelića, dok je kandidat za kotar Split bio J. Smodlaka, za Dubrovnik i Korčulu Lj. Leontić itd.³⁸ Rezultati izbora 18. ožujka 1923. pokazali su da ni jedna lista Zemljoradničke stranke nije dobila mandat. U južnom izbornom okrugu (Split – Dubrovnik – Kotor) Franićeva lista dobila je 6.236 glasova, a lista Oblasnog odbora Zemljoradničke stranke, lista Zelić – Smodlaka, 6.236. glasova. U sjevernom izbornom okrugu (Šibenik – Knin) lista D. Škarice dobila je 4.465 glasova. Da su dalmatinski zemljoradnici izašli na izbore s jedinstvenom listom, dobili bi 16.117 glasova i zadržali svoje pozicije iz prethodnih izbora na kojima su dobili 10.636 glasova. Da bi ostvario pravo na poslanički mandat, J. Smodlaka su nedostajala tek 42 glasa. Najviše glasova zemljoradnici su dobili u tri korčulanske općine (Veloj Luci, Blatu i Korčuli – ukupno 1489 ili 43,20% ukupnog broja birača), što je uvjetovano negativnim posljedicama talijanske okupacije do 1921.³⁹ Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) premoćno je pobijedila sa S. Radićem kao nosiocem liste tako je od ukupno 69.352 glasača, dobila 27.689 glasova i 7 mandata. Za mnoge je Radićev uspjeh podsjećao na "boljševički pokret u Rusiji g. 1917.", a pažljiviji analitičari vidjeli su da površinski "Radićev pokret više izgleda politički i plemenski nacionalan, dočim je on u svojoj biti više socijalan".⁴⁰ U zanimljivoj analizi izbornih rezultata J. Smodlaka pokušava Radićevu pobjedu u Dalmaciji svesti "u prave granice". Za HRSS je u Dalmaciji glasovala jedna trećina, a sve preko toga, tvrdi Smodlaka, "darovano mu je neslogom protivnika i nepravednim izbornim redom". Najveći gubitak pretrpjela je Zemljoradnička stranka koja je dobila skoro polovinu Radićevih glasova, ali je zbog pocijepanosti lista ostala bez ijednog mandata. To što je Radić, upozorava Smodlaka, u Dalmaciji dobio "glasove analfabeta, dok je ogromna većina pismenih Dalmatinaca glasovala protiv njega, može da bude neka utjeha u pretrpljenom porazu, ali ipak ostaje žalosna činjenica da se u četiri godine slobodnog državnog života nije uspjelo osvijestiti i predobiti za narodnu državu ni najmanji dio ovog zaostalog, a inače dobrog i poštenog zagorskog puka. Zato ja u tome vidim teži poraz za našu državnu misao nego li u neočekivanoj i sigurno kratkotrajnoj Radićevoj pobjedi u Dalmaciji".⁴¹ Na takve ocjene uslijedila je oštra Radićeva reakcija kako hrvatski narod "sve gospodske Stodlake prepušta Beogradu, kamo i spadaju".⁴² Jedan od zemljoradničkih prvaka u Dalmaciji Juraj Vrsalović objektivno izvještava vođu stranke J. M. Jovanovića Pižona o izbornom porazu. "Mi smo poraženi, prije svega radi rascjepa, a drugo jer je i nas amo pljusnuo plemensko-šovinistički val, samo nas hrvatski (Radićevski), a Vas tamo srpski (radikalni). Da se mi amo nismo pocijepali mi bi uza svu onu Radićevsku pošast bili izvukli u splitskom

³⁸ *Novo doba*, br. 41, 42 i 43, 19. II., 20. II. i 21. II. 1923.

³⁹ *Isto*, br. 65 i br. 73, 19. III. i 28. III. 1923.

⁴⁰ *Slobodni dom*, br. 13, 22. III. 1923.; *Novo doba*, br. 66 i br. 74, 20. III. i 29. III. 1923.

⁴¹ *Srpski književni glasnik*, 1. jula 1923.

⁴² *Slobodni dom*, br. 35, 1923., str. 4.

okругu 3 mandata, a tada bi i u šibenskom jednoga, a ovako ništa". Budućnost zemljoradničkog pokreta u Dalmaciji zavisi od rješenja agrarnog pitanja, jer ako to hitno ne bude obavljeno, zaključuje Vrsalović, sve će "iz očajaja" prići Radiću. "Pravi i glavni (za ne reći jedini) razlog i jest, što je u Dalmaciji ovoliko maha uzela Radićevština, to što nije riješena agrarna reforma i ona naredba od 4. rujna 1922."⁴³

Kao izravna posljedica izbornih poraza Zemljoradničke stranke nastavilo se daljnje osipanje njezina članstva. Iz stranke izlazi dr. Ljubo Leontić, jedan od prvaka tzv. vanstranačkih zemljoradnika, koji postaje predsjednikom Glavnog odbora Orjune, a razočarani J. Smolaka prihvaća dužnost poslanika Kraljevine SHS u Vatikanu početkom listopada 1923. g.⁴⁴ Grupa "vanstranačkih zemljoradnika" nakon izbora ostaje bez kontakta s vodstvom stranke u Beogradu i obznanjuje da ne pripada ni jednoj političkoj stranci,⁴⁵ dok Glavni izvršni odbor Saveza zemljoradnika poziva sve njihove organizacije da stupe u novo Oblasno vijeće Saveza zemljoradnika za Dalmaciju koje na pokrajinskom kongresu u Splitu 12. listopada 1923. izabire svoj Oblasni odbor.⁴⁶ Bilo je to priznanje grupi Franić – Vrsalović koja je formirala Oblasni odbor, pokrenula glasilo *Zemljoradnički borac* i založila se za rad Zemljoradničke zadruge. Dok su njihove aktivnosti živnule, dotle je rad bivšeg Pokrajinskog težačkog saveza zapadao u sve dublju krizu da bi konačno s Demokratskom strankom u prosincu 1924. sklopio izbornu koaliciju.⁴⁷

Savez zemljoradnika i HRSS u Dalmaciji

Razlike između ovih dviju stranaka proizlazile su iz njihovih programa, suprotstavljenih pogleda na organizaciju države, nacionalno pitanje i odnos prema seljaštvu. Dok se HRSS zalagala za nacionalnu ravnopravnost, suzbijanje centralističko-unitarističkih implikacija Vidovdanskog ustava, nastupajući kao organizacijski čvrsta stranka koja afirmira seljaštvo kao homogen društveni sloj, Savez zemljoradnika nije bio idejno homogena stranka; prihvatio je unitarizam i propagirao koncepciju "zadružne države" u kojoj se ujedinjuju svi seljaci bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. U vrijeme izborne agitacije u studenom 1920. *Težačka sloga* pregnatno iznosi ciljeve Zemljoradničke stranke: "1. Državno i narodno jedinstvo; 2. agrarna reforma; 3. kulturno i napredno selo. Tražimo državno i narodno jedinstvo, jer smo jedan narod od Maribora do Bitolja i od Dunava do Jadrana. Kada smo složni i brojni tada smo i gospodarstveno jači i moći ćemo bolje razvijati i jačati našu privrednu i prosvjetnu

⁴³ *Arhiv Jugoslavije*, 40, Pižonov fond, Pismo J. Vrsalovića M. Jovanović Pižonu od 23. III. 1923.

⁴⁴ H. SIROTKOVIĆ, Politička djelatnost i politički lik Josipa Smolake, *Izabrani spisi J. Smolake*, Split, 1989., str. 137–139.

⁴⁵ *Zemljoradnički borac*, br. 9, 28. III. 1924.

⁴⁶ *Isto*, br. 17, 20. IX. 1924.

⁴⁷ *Zemljoradnički borac*, br. 2, 18. I. 1924.; *Novo doba*, br. 295, 20. XII. 1924.

snagu".⁴⁸ Na zemljoradnička shvaćanja o mogućnosti organizacije zadružne države na čelu s monarhom, u više su mahova kritički reagirala glasila HRSS-a. Tako primjerice *Hrvatski samobran* konstatira: "Rijetko je kojem čarobnjaku uspjelo zavesti seljačke mase, kao što je to sa krilaticama dr. Avramoviću na obali Dalmacije. U Bosni, Hercegovini, Slavoniji i dalmatinskom Zagorju hrvatski seljak ne vjeruje čarobnjakovim fantazijama. Tamo se je hrvatski seljak odlučio za osnutak hrvatske republike i neće ni da čuje za fantastičnu zadružnu državu, jer ova po teoriji njezinih otaca gospode kaputaša Avramovića, Viskovića ne bi imala da bude drugo nego slugom jedne treće osobe... Onaj treći čimbenik ne može da iz stanovitih familijarnih, a ne držanih probitaka pristane uopće na uređenje države na republikanskoj bazi, pak se je pobrinuo i našao kormorana Avramovića i kaputaše Viskovića, Franića i druge, da kroz naš narod šire njima probitačnu formu o ujedinjenju države na zadružnoj bazi... Pravi je temelj jedne zadružne države njena republikanska baza. Taj temelj njihove zadružne države izbjegavaju svi srpski zemljoradnici i njihovi prijatelji monarhisti. Taj njihov monarhizam isključuje mogućnost da bi oni u zadružnoj državi upravljali pošteno i pravedno. U svim državama od pamtivijeka, gdje je monarh iza Boga bio strah i trepet državljana nije nikada vladala Božica Pravde".⁴⁹

Uočljivo je da Hrvatske pučke (republikanske) seljačke stranke nema u Dalmaciji do 1923. godine, premda je na području sjeverne Hrvatske već postala stožerom okupljanja pretežnog dijela hrvatskog stanovništva. U glasilu HRSS dr. Stjepan Buć iz Dubrovnika ističe da se unatoč gušenju svakog pokreta za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, i u "najsiriromašnjoj seljačkoj kolibi u Dalmaciji danas ne pita: šta rade oni u Beogradu, već: šta radi HRSS i Radić u Zagrebu". Pokret hrvatskog seljaka je zapravo "pokret jednog čitavog naroda koji teži za svojom samostalnošću i slobodom" i HRSS je pravilno shvatila svoju veliku zadaću da se odlučno zauzme za čitav hrvatski narod.⁵⁰ Posjet Radićevog izaslanika i HRSS-ovog prvaka Josipa Predavca Dalmaciji u veljači 1922., o čemu on izvještava u *Slobodnom domu*, bio je od velike važnosti za učvršćenje seljačke stranke, napose u Dubrovniku i južnoj Dalmaciji. "I hrvatski Split", ističe Predavec, "šalje svoje pozive Zagrebu, ali za sada još šapatom, što nije toliko nesreća, koliko je sramota za one koji su tomu krivi da je Dalmacija jednostavnim dekretom istrgnuta tobož iz veze s Hrvatskom". Sva sela južne Dalmacije, od onih na Pelješcu do Konavla, pokazuju kod naroda "posvuda jednake misli i osjećaje, svuda Hrvat, težak, republikanac i Radićevac". Dalmacija nije samo, upozorava Predavec, "kolijevka hrvatske države" već u njenim selima živi hrvatski

⁴⁸ *Težačka sloga*, br. 38, 19. XI. 1920.

⁴⁹ *Hrvatski samobran*, br. 4, 20. IV. 1922.

⁵⁰ S. BUĆ, *Narod i stranke u Dalmaciji*, Dubrovnik, 1920.

težak koji besprimjernom snagom “brani svoj hrvatski dom i svoje pravo na narodnu slobodu”.⁵¹

Razumije se, prodor HRSS odnosno Hrvatskog bloka od svibnja 1921. (ujedinjenjem HRSS, Hrvatske stranke prava i Hrvatske zajednice) u Dalmaciju odvija se oprezno, ali ustrajno, uz bučno protivljenje “državotvornih stranaka” koje ne će uspjeti zaustaviti brz i pobjedonosan Radićev pohod cijeloj južnoj Hrvatskoj.

Sa stanovišta teme koju razmatramo zanimljivo je citirati stav Vojislava Lazića, predsjednika Zemljoradničkog poslaničkog kluba, o S. Radiću i HRSS-u još u prosincu 1920.: “Naša stranka stoji na stanovištu da je Radić zaveo hrvatske seljake demagogijom i naša će namjera biti da uvjerimo hrvatskog seljaka da su interesi srpskog seljaka istovjetni sa interesima hrvatskog seljaka. Ako Radićeva stranka ostane na svom dosadašnjem programu onda se mi ne možemo s njima združiti, jer ne možemo pomagati njegovu ideju.”⁵² Vođa stranke Mihajlo Avramović godinu dana kasnije otvara mogućnost sporazumijevanja i pogađanja s Hrvatima to prije što je uvjeren da Hrvati “žele jedinstvenu državu i sam punim povjerenjem pristupam i uvijek ću pristupati najkontroverznijim razgovorima o uređenju naše države”.⁵³

Usprkos pomirljivim izjavama, suprotstavljanje politici HRSS-a u redovima Saveza zemljoradnika bilo je konstantno i primalo najrazličitije oblike. Dalmacija i njezino seljačko stanovništvo bilo je predmet nadmetanja raznih stranaka koje su željele ostvariti dominaciju na njim. Radikali su bili zainteresirani da ne dozvole jačanje Saveza zemljoradnika, ako je potrebno i silom, kao što je to bio slučaj s V. Lazićem i A. Franićem koji su u Drnišu bili isprebijani od grupe plaćenika. Uhićeni nasilnici pravdali su se kako su mislili da se radi o pristašama Radića i komunističkim agitatorima.⁵⁴ Nedvojbeno je uspjeh Saveza zemljoradnika u Dalmaciji ovisio o suzbijanju prigovora da je tu riječ o isključivo srpskoj stranci. Za pogoršane odnose između Srba i Hrvata jedan od čelnika stranke Jovan Banjanin otvoreno okrivljuje S. Radića: “On je svoju politiku postavio na temelj plemenski i vjerski, na štetu same države, ali i na štetu seljačkog napretka. On hoće da razdvoji našu državu... Hrvatska ne može danas učiniti za potpuno sjedinjenje Srba i Hrvata ono čemu smo se ranije nadali i u što smo vjerovali. Na Dalmaciji je sada, da ona izvrši to veliko djelo. A u prvom redu seljak, težak dalmatinski, treba da bude primjer šta može složan narod.”⁵⁵ U pokušaju da spriječi ili oteža nadiranje HRSS-a u Dalmatinsku zagoru, vodstvo zemljoradnika nastojalo je iskoristiti mladež, o čemu postoji niz svjedočanstva. Potkraj 1922. A. Visković piše da Radićevi “plaćeni agenti vode siromašnog zagorca u

⁵¹ *Slobodni dom*, br. 9, 27. II. 1922. Predavčev dolazak u Dubrovnik praćen je ostrim kritikama režimskih stranaka, a njegovi su nastupi ocijenjivani antidržavnim i separatističkim.

⁵² *Težačka sloga*, br. 41, 11. XII. 1920.

⁵³ *Novo doba*, br. 279, 9. XII. 1921.

⁵⁴ *Novo doba*, br. 102 i br. 103, 3. V. i 4. V. 1921.

⁵⁵ *Primorski glasnik*, br. 1, 17. IX. 1921.

propast", što zemljoradnička omladina "ne smije nikako dopustiti".⁵⁶ Gotovo da nije bilo skupa ili konferencije Saveza zemljoradnika u Dalmaciji na kojoj se nije govorilo o aktivnostima HRSS-a i Hrvatskog bloka, napose o poduzimanju akcija da bi se spriječila "Radićeva nesretna politika".⁵⁷ Ipak, suptilnija analiza otkriva da su se i među frakcijama u krilu Saveza zemljoradnika osjećali različiti tonovi prema S. Radiću. Primjetno je da je grupa oko Avramovića otvarala prostor mogućem dijalogu s Hrvatima, isticala se potreba zajedništva, dok je grupa Lazić – Jovanović u zastupničkom klubu stvari postavljala tvrde i s akcentom na nacionalno, a ne gospodarsko pitanje.⁵⁸ Razumije se, takvi su se odnosi zrcalili i na dalmatinskom prostoru gdje je ugroženi seljak još uvijek trpio posljedice u osnovi feudalnih agrarnih odnosa. Vodstvo HRSS-a u Dalmaciji oštro je napadalo desnu struju Saveza zemljoradnika u Dalmaciji (Pederin, Roca, Zelić, Sirotković, Ružić) upravo zbog utjecaja koji je na njih ostvarivao J. Smodlaka s ciljem da na taj način realizira zaključke zagrebačkog kongresa javnih radnika. Ne začuđuje otvoreni poziv šibenskog *Dalmatinskog Hrvata* da pristaje HRSS "imaju da hrvatskog izroda dr. Smodlaku naprosto izbace iz svojih čestitih i neokaljanih sela i dvorova kad im opet dođe u sela da ih mami u novu težačku stranku".⁵⁹

Obje zemljoradničke grupe koje su za skupštinske izbore 1923. agitirale na otocima i priobalju doživljavaju velik poraz. Lista Joze Zelića (Smodlakina) dobila je u južnom izbornom okrugu na izborima 18. III. 1923. tek 6.267, a lista Franić – Visković 5.389 glasova. U sjevernom izbornom okrugu objavljena je samo lista Dane Škarice (uz koju pristaju Franić i Visković), ali je dobila samo 4.465 glasova. Lista HRSS-a (za koju se glasovalo samo u južnom izbornom okrugu Split – Dubrovnik – Kotor) zabilježila je veliku pobjedu s 27.683 glasa.⁶⁰ Poraz obaju krila Zemljoradničke stranke priznaje i Juraj Vrsalović, zemljoradnički zastupnik iz Povlja na Braču na izborima 1920., u pismu J. M. Jovanoviću Pižonu 23. ožujka 1923.: "Kao što Vam je već poznato i mi smo amo (svi skupa) doživili poraz. Mi smo poraženi, prije radi rascjepa, a drugo, jer je i nas amo pljusnuo plemensko-šovinistički val, samo nas hrvatski (Radićevski), a Vas tamo srpski (radikalni)".⁶¹ U istom pismu Vrsalović, između ostalog, preporuča hitno rješenje agrarnog pitanja u Dalmaciji jer se boji "da amo iz očaja sve ne otiđe u Radićevece".

Kada su u ožujku 1924. godine izabrani zastupnici HRSS-a došli u Beograd radi verifikacije svojih mandata, Glavni izvršni odbor Saveza zemljoradnika pozdravio je

⁵⁶ *Isto*, br. 37, 11. VII. 1922.

⁵⁷ Tako je govorio A. Visković na plenarnoj sjednici Oblasnog odbora Saveza zemljoradnika za Hrvatsku i Slavoniju u srpnju 1922. (*Primorski glasnik*, br. 39, 26. VII. 1922.).

⁵⁸ *Novo doba*, br. 75, 30. X. 1922.

⁵⁹ *Dalmatinski Hrvat*, br. 32, 18. VIII. 1923.

⁶⁰ *Novo doba*, br. 65, 19. III. 1923.

⁶¹ *Arhiv Jugoslavije*, Pižonov fond, kut. 40, Juraj Vrsalović Pižonu 23. ožujka 1923.

posebnim proglasom tu odluku.⁶² Zanimljivo je da se Oblasni odbor stranke u Dalmaciji još ranije, na sjednici od 25. ožujka 1924., jasno odredio i "tumačeći osjećaje zemljoradnika Dalmacije pozdravio dolazak predstavnika HRSS u Narodnu Skupštinu i sa zadovoljstvom konstatirao želju vodstva HRSS-a da se približi Savezu zemljoradnika".⁶³ Međutim, blaga naklonost i moguća suradnja nisu dugo trajale jer je HRSS brzo krenula u kampanju upravo u ona mjesta koja su tradicionalno bila pod utjecajem zemljoradnika. Uspjeh nije izostao u Solinu, Kaštelima, Šibeniku i drugim mjestima. Na zboru HRSS-a u Solinu 4. studenog 1924. jedan od vodećih ljudi Zemljoradničke stranke u Kaštelima Marin Grgin izjavljuje da "kaštelanski zemljoradnici kompaktno prilaze HRSS-u".⁶⁴ U Šibeniku pak otpor prodoru HRSS-a bio je žilav, nisu se više birale riječi da bi se zaustavio prodor Radića u Dalmaciju. Na pokrajinskom kongresu Zemljoradničke stranke za Dalmaciju 7. i 8. rujna 1924. u Šibeniku u izvještaju A. Viskovića posebno je apostrofirana HRSS. Ona za Viskovića "nije klasna stranka, u njoj ima najkrupnije hrvatske buržoazije. Ona ne vodi računa o gospodarskom oslobođenju seljaka, demokracija je kod nje nepoznat pojam, jer Radić diktira".⁶⁵ Zanimljivo je da je Oblasni odbor stranke za Dalmaciju početkom 1925., prilikom zatvaranja Radića i zabrane rada HRSS-a, zauzeo drugačiji stav od vodstva stranke i osudio ulazak dr. Šurmina i dr. Drinkovića u vladu, jednako kao i pojavu disidentskog pokreta.⁶⁶ Prema raspoloživim izvorima nije najjasnije da li se tu radilo i o mogućem predizbornom manevru, što ne bi trebalo začuditi kada je u pitanju Zemljoradnička stranka.

I na izborima od 8. veljače 1925. zemljoradnici su doživjeli potpun neuspjeh. U oba dalmatinska izborna okruga lista Saveza zemljoradnika dobila je 4.303 glasa, dok je HRSS zabilježio čak 66.445 glasova.⁶⁷ I tradicionalna uporišta zemljoradnika na Braču polako padaju u ruke HRSS-a (osim Supetra), a u šibenskom kotaru Savez zemljoradnika je dobio 1.652, dok je HRSS osvojio čak 5.060 glasova.⁶⁸ Na narednim općinskim izborima 17. svibnja 1926. i oblasnim 23. siječnja 1927. zabilježen je daljnji pad glasačkog tijela Zemljoradničke stranke. Povezivanje s Davidovićevim demokratima zemljoradnici su nastavili i na skupštinskim izborima 11. rujna 1927., ali oni nisu dali nikakvih pozitivnih vijesti, to prije što nosilac liste u sjevernom izbornom okrugu Dane Škarica nije ni blizu dosegao potrebni količnik.⁶⁹

⁶² *Zemljoradnički borac*, br. 11, 17. IV. 1924.

⁶³ *Isto*, br. 9, 28. III. 1924.

⁶⁴ *Novo doba*, br. 257, 4. XI. 1924.

⁶⁵ *Zemljoradnički borac*, br. 17, 20. IX. 1924.

⁶⁶ *Novo doba*, br. 4, 6. I. 1925.

⁶⁷ *Novo doba*, br. 210, 10. IX. 1927.

⁶⁸ *Isto*.

⁶⁹ *Isto*, br. 211, 12. IX. 1927.

*Konačni ulazak Saveza zemljoradnika Dalmacije
u sastav Hrvatske seljačke stranke 1928. godine*

Skupštinski atentat u lipnju 1928. označio je novo poglavlje u političkom životu Kraljevine SHS i snažno ubrzao političke promjene. Za razliku od Poslaničkog kluba Saveza zemljoradnika koji aktivno učestvuje u radu Narodne skupštine, zemljoradnici šibenskog kotara na sjednici okružnog vijeća 30. lipnja 1928. jednoglasno odlučuju da kao treći stranački faktor priđu Seljačko-demokratskoj koaliciji.⁷⁰ To je bila snažna prethodnica izvanrednom kongresu Saveza zemljoradnika za Dalmaciju koji je održan 5. srpnja 1928. u Splitu. U usvojenoj rezoluciji osuđuje se zločin u Skupštini i traži reorganizacija državnog ustroja, dok se od Glavnog izvršnog odbora zahtijeva da se stranka priključi Seljačko-demokratskoj koaliciji kako bi se pospješila revizija ustava. Ukoliko se tom zahtjevu ne bi udovoljilo, "dalmatinski zemljoradnici, ostajući vjerni zemljoradničkoj ideologiji, pridržavaju si slobodu akcije".⁷¹ Vodstvo Zemljoradničke stranke ostalo je u Skupštini i odbilo zahtjeve dalmatinskih zemljoradnika, djelujući zapravo protiv interesa Seljačko-demokratske koalicije.

Uz bučnu polemiku zemljoradnike napušta dr. Rudolf Pederin i pristupa HSS-u. U dosta napetoj atmosferi dalmatinski zemljoradnici pristupaju Seljačko-demokratskoj koaliciji, tako da u njoj sačuvaju svoju političku individualnost. Međutim, šibenski zemljoradnici se odlučuju za korak dalje i prilaze HSS-u, što je odlučeno na sastanku njihovog kotarskog vijeća 18. rujna 1928. U rezoluciji s tog skupa ističe se da Poslanički klub i Glavni odbor Saveza zemljoradnika "nisu više na strani pravde" te "radi toga zemljoradnici sreza šibenskog prestaju biti pristaše Saveza zemljoradnika te prelaze u Hrvatski seljački pokret".⁷² Tim je činom na području Dalmacije prestala postojati Zemljoradnička stranka, a seljaci su svoje povjerenje u potpunosti poklonili HSS-u.

Zaključak

Nakon Prvog svjetskog rata težaci Dalmacije organizacijski se naslanjaju na Težačku slogu koja je ranije djelovala u krilu Smodlakine Hrvatske demokratske stranke. Obnovljena Težačka sloga (1919.) brzo se širi Dalmacijom i formira svoj Pokrajinski težački savez u svibnju 1919. koji će uoči izbora za Konstituantu formirati Težačku stanku (listopad 1920.) i zabilježiti prve uspjehe. Nakon izbora Težačka stranka za Dalmaciju ulazi u sastav Zemljoradničke stranke odnosno Saveza zemljoradnika, čiji unitarističko-centralistički profil i program u tom trenutku odgovara dalmatinskim težacima koji strepe od talijanskih posezanja za istočnom obalom Jadrana i očekuju efikasno provođenje agrarne reforme. Političko djelovanje stranke u znaku je stalnih

⁷⁰ *Isto*, br. 154, 1. VII. 1928.

⁷¹ *Isto*, br. 157, 6. VII. 1928.

⁷² *Isto*, br. 233, 19. IX. 1928.

sukoba s dugim stranačkim grupacijama koje također nastoje ostvariti utjecaj na seljačke mase, što produbljuje sukobe i u vodstvu organizacije na desno i lijevo krilo. Konačno, početkom 1923. dolazi do rascjepa u redovima dalmatinskih zemljoradnika što se odrazilo i na gubitku mandata na skupštinskim izborima te godine. Postupni gubitak utjecaja zemljoradnika u svezi je s brzim prodorom HRSS-a u Dalmaciji 1923. godine, koji će uz sebe vezati razočaranog seljaka i postaviti se kao njegov angažirani zastupnik. Mobilizatorske parole S. Radića nakon svakog izbora dinamiziraju odnose u okviru Zemljoradničke stranke i povećavaju pritek članstva u novu Seljačko-demokratsku koaliciju. Prijelomni skupštinski atentat 1928. konačno odvaja dalmatinske zemljoradnike od vodstva stranke koje ostaje u radu Skupštine, da bi na inicijativu šibenske organizacije u rujnu 1928. došlo do konačnog prelaska Zemljoradničke stranke u Dalmaciji u HSS. Bila je to konačna i značajna organizacijska pobjeda HSS-a u bespoštednoj borbi političkih stranaka.

*Tonći ŠITIN: THE MERGING OF THE ASSOCIATION OF AGRICULTURAL LABORERS
("SAVEZ ZEMLJORADNIKA") IN DALMATIA INTO THE HRSS PARTY AFTER 1923*

Summary

On the basis of extant literature and available sources, the author in this article investigates the appearance, the activities and the influence of the Association of Agricultural Laborers ("Savez zemljoradnika") in Dalmatia during the period after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, placing a special emphasis on intense party conflicts and the final merging of the members of the association into Radić's peasant movement.

Key words: Dalmatia, the Association of Agricultural Laborers ("Savez zemljoradnika"), the HRSS Party, XXth century.